

13. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України» від 23.03.2000р. №550 // Експерт-юрист. Інформаційно-правова бібліотека. Законодавство України. – 2006. – Январь.
14. Проблема активізації практичної підготовки студентів-аграрників та шляхи її вирішення / П. Г. Лузан, Л. Й. Литвінчук // М-ли науково-практичної конференції з проблем підготовки студентів у аграрних вищих навчальних закладах (26–28 лист. 2003 р., м. Полтава). – Полтава, 2003. – С. 137–145.
15. Талызин Н.Ф. Теоретические проблемы разработки модели специалиста / Н.Ф. Талызин // Современная высшая школа – 1986. – №2 (54). – С. 75–83.
16. Третьяченко В.В. Соціально-психологічні технології професійної підготовки студентів в умовах сучасного освітнього простору: теоретико-методичний аспект / В.В. Третьяченко, О.О. Левченко. – К. : Український видавничий консорціум, 2008. – 240 с.
17. Указ Президента України «Про заходи щодо реформування системи підготовки спеціалістів і працевлаштування випускників вищих навчальних закладів» від 23 січня 1996 р. №77/96 // Урядовий кур'єр. – 1996. – 25 січня.
18. Фомина Т.А. Самоидентификация студенчества в условиях современной России : дисс. ... канд. социолог. наук : 22.00.06 / Татьяна Анатольевна Фомина. – Ставрополь, 2008. – 156 с.
19. Шевченко Н.Ф. Практикум з розвитку професійної кар'єри майбутнього фахівця / Н.Ф. Шевченко, М.В. Сурякова // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – №6. – С. 49–63.
20. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления : дисс. ... докт. психолог. наук : 19.00.13 / Лидия Бернгардовна Шнейдер. – М., 2001. – 327 с.

УДК 159.923.2

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ДОРΟΣЛОЇ ЛЮДИНИ

О.І. Бондарчук

*доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри психології управління
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України*

У статі висвітлено специфіку та соціально-психологічні механізми особистісного розвитку дорослої людини в умовах соціальних трансформацій.

Ключові слова: соціалізація дорослої людини, особистісний розвиток, соціально-психологічні механізми особистісного розвитку.

В статье раскрыта специфика и социально-психологические механизмы личностного развития взрослого человека в условиях социальных трансформаций.

Ключевые слова: социализация взрослого человека, личностное развитие, социально-психологические механизмы личностного развития.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Проблема розвитку особистості завжди була в колі уваги дослідників. Так, зокрема, досліджувалися проблеми розвитку особистості та досягнення нею соціальної зрілості в загальній теорії соціалізації особистості (Г.М. Андреева [20], В.В. Москаленко [21], Г. Тернер [29] та ін.), здійснений аналіз проблеми людини як суб'єкта особистісного розвитку, здатного до творчої реалізації програми власного життєвого шляху (К.О. Абульханова-Славська [1], А.В. Брушлинський [9], С.Д. Максименко [13], В.О. Татенко [21], Т.М. Титаренко [22] та ін.). Водночас, актуальною і недостатньо дослідженою виявляється проблема соціально-психологічних механізмів особистісного розвитку дорослої людини в умовах соціальних трансформацій, характерних для сучасного суспільства. Саме це визначило **мету** нашої **роботи** – обґрунтувати специфіку та визначити соціально-психологічні механізми особистісного розвитку дорослої людини в умовах соціальних трансформацій.

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Аналізуючи *специфіку особистісного розвитку дорослих*, насамперед слід зазначити, що соціалізація дорослого завжди суб'єктна і являє собою саморозвиток через здійснення виборів не лише в конкретних, часткових ситуаціях, але й вибору способу життя загалом [19]. Тому у процесі розвитку особистості дорослої людини акцент робиться на критичному осмисленні соціального досвіду, що засвоюється, у зіставленні його з попереднім власним досвідом, нормами та цінностями інших людей і груп, тоді як розвиток особистості дитини пов'язаний, насамперед, із засвоєнням досвіду переважно без його критичної оцінки.

До того ж, у процесі соціалізації дорослої особистості відбувається диференціація типів, конфігурацій моделей поведінки, норм і ритуалів, поведінкових схем, їх деталізація водночас із ускладненням існуючої моделі світу, для дитини ж такий образ складається вперше і зумовлює засвоєння конфігурацій моделей поведінки, поведінкових схем, граничних смислів діяльності за схемою «чорне-біле» або «добре-погано».

Також слід зазначити, що діти розвиваються через засвоєння нових соціальних сфер і способів поведінки в них, дорослі ж оволодівають специфікою дій в уже знайомих або подібних до них сферах людського життя. Тому для дитини особливо важливою у контексті розвитку особистості є роль взаємодії розділеного з іншими (спільного) середовища і спадковості, а в період дорослішання особливої ролі

набувають відкриття та переоцінка власного Я, дослідження можливостей подолання власною активністю середовищних і генетичних обмежень, вибір власного індивідуального середовища тощо [6; 8; 23; 28 та ін.].

При цьому доросла людина мусить сама вчитися структурувати, організовувати свій діяльнісний спосіб існування в світі, самостійно створювати психологічні прийоми його оптимізації, визначати вибір стратегії дій та поведінки через особливості власного особистісного ресурсу [4]. Тому із дорослішанням людини в її житті все більше місце займає саморозвиток, самовиховання, самоформування та, відповідно, більша питома вага належить внутрішнім умовам як основі розвитку, через які завжди тільки й діють всі зовнішні причини, розширення свого індивідуального простору при осмисленні та ствердженні себе в соціальному світі [6; 9].

Тим самим стверджується *парадигма індивідуального шляху розвитку*, що базується на визначенні неповторності та унікальності життєвого шляху кожної особистості (К.О. Абульханова-Славська [1], Г.М. Андреева [20], О.Г. Брім [28], Т.М. Титаренко [22] та ін.), яка набуває особливої ваги в умовах соціальних трансформацій у сучасному світі. Адаптивна нестабільність як фактор розвитку особистості чітко прослідковується на чотирьох рівнях: 1) *на мегарівні* (специфічні глобальні планетарні процеси, природні катаклізми, катастрофи штучної соціогенної природи та ін., інформація про які є доступною практично кожному жителю земної кулі); 2) *на макрорівні* (криза нормативно-ціннісних уявлень, стратифікація суспільства, що веде до виникнення нових соціальних груп – носіїв нових ціннісних систем та ін.); 3) *на мезорівні* (збільшення кількості ситуацій, для яких соціальні групи не мають чітких нормативних приписів, передбачають їх діяльність на гнучких, варіативних засадах, зумовлюють необхідність вибору, самоорганізації, саморозвитку, водночас з чіткою орієнтацією значної кількості груп на традиційні, консервативні цінності); 4) *на мікрорівні* (особистісні проблеми, що пов'язані з суперечливістю індивідуальних норм і цінностей, порушенням часової перспективи, деструкцією соціальної ідентичності тощо) [18].

Це веде до розмивання специфічних особливостей розвитку особистості дорослої людини, про які йшлося вище. Адаптивна, як стверджують сучасні науковці [20], спираючись на дослідження М. Мід [15], ми підійшли до епохи так званої префігуративної культури, або «антиципаторної» соціалізації, коли носіями нових зразків поведінки стають, насамперед, представники нового покоління. Дорослі ж часто виявляються в ситуації, коли їх попередній досвід не лише не допомагає, а заважає конструктивно розв'язувати проблеми через різке виникнення нових соціальних сфер, нових професійних галузей, спеціальностей, підходів до організації повсякденної життєдіяльності тощо. Фактично, дорослі опиняються із власним соціальним досвідом в новому світі, в якому діти часто орієнтуються краще, «схоплюючи» оптимальні варіанти його функціонування в сучасних умовах. Тому розвиток особистості дорослого багато в чому визначає його *позиція і власна суб'єктна активність* стосовно напрямку й можливостей прийняття змін, що стрімко розгортаються в сучасному світі, прагненні людини до постійного самовдосконалення і саморозвитку, збереження й розвитку духовних засад тощо.

Основний вектор змін особистості полягає в зростанні ролі набутого досвіду в організації поведінки людини, а соціальне, як стверджує О.М. Ткаченко, в психіці конкретного індивіда постає як: а) система соціальних цінностей, що визначає інтенціональність поведінки суб'єкта; б) система соціального пізнавального досвіду; в) система соціального практичного досвіду [23, 143–144]. Із урахуванням цього *особистісний розвиток* можна визначити як складний процес, прогресивний чи регресивний напрям якого, на нашу думку, слід оцінювати у таких сферах:

- *когнітивно-афективна сфера*, що спрямована на розвиток Я-концепції, формування позитивного глобального самоствавлення; сприйняття суспільної ситуації як простору вільного пересування [29];
- *когнітивно-регулятивна сфера*, що характеризує зовнішній бік розвитку особистості, ступінь її самодостатності, асертивну поведінку, свідомий вибір і розуміння відповідальності за його наслідки, інтернальний локус контролю, автентичність самопрезентації;
- *ціннісно-смілова сфера*, що передбачає свідомий вибір певної лінії поведінки, розуміння відповідальності за наслідки власного вибору [7].

Кожній сфері особистісного розвитку відповідають соціально-психологічні механізми особистісного розвитку як функціональні способи реальних або мислених перетворень взаємовідносин індивіда з суспільством і світом, що закріпилися в психологічній організації особистості [1, 8]. У результаті функціонування цих механізмів з'являються різні психологічні новоутворення, підвищується чи знижується рівень організованості особистісної системи, змінюється режим її взаємодії з довкіллям.

Так, в силу взаємозв'язку ефективності самозмін і когнітивних процесів: особистісних стандартів, стандартів референтного порівняння та цінності або значущості зміни (А. Бандура [4]) у *когнітивно-афективній сфері розвитку особистості* йдеться про соціально-психологічні механізми референтного соціального порівняння, що зумовлюють самопрезентацію на основі ідентифікації, соціально-психологічної рефлексії, зворотного зв'язку (інформації про себе у сприйнятті інших), каузальної атрибуції тощо.

Щодо механізмів *соціального порівняння*, слід указати на думку Л. Фестінгера [24], який виявив, що, порівнюючи себе з іншими, індивід отримує можливість оцінки власних здібностей, привабливості, якостей особистості, коректності поведінки або поглядів. Спираючись на цей механізм, В.О. Янчук [27] робить висновок про те, що людина, формуючи уявлення про себе, порівнює, по-перше, своє теперішнє з минулим,

а домагання – з досягненнями, по-друге, порівнює себе не в абстрактній, а в конкретній системі координат (кращий серед гірших – відчувається краще, ніж гірший серед кращих). Дослідник виокремлює 3 функції соціального порівняння: самооцінку (порівняння з метою діагностики та диференціації інформації про свої здібності), саморозвиток (на основі самооцінки), самопідвищення (на основі саморозвитку). Порівняння є необхідною умовою саморозвитку і самозмін, при цьому важливим є існування середовища порівняння, в якому людина може фіксувати позитивну динаміку. Якщо такого середовища немає, складно переконати людину в позитивних наслідках її дій [27, 298].

Механізм соціальної оцінки ґрунтується на зворотному зв'язку з довкіллям і полягає в оцінці бажаної поведінки, яка здійснюється в процесі соціального контролю на основі переживання задоволення (страждання) від позитивних (негативних) санкцій, що надходять від інших людей (дійсних чи уявних, адекватних чи викривлених). У результаті соціальні стосунки можуть відігравати роль соціальної фасилітації (стимулювання), що активізує позитивні переживання, або соціальної інгібіції (придушення, гальмування), що актуалізує негативні переживання – сором, усвідомлення провини тощо [27, 344]. Тут слід зазначити особливу роль *переживання*, яке, на думку С.Д. Максименка, можна вважати самостійним, дуже важливим механізмом розвитку особистості [14].

Ідентифікація, як відомо, являє собою ототожнення особистості з певними людьми або соціальними групами, через що здійснюється засвоєння нею різноманітних норм, стосунків, форм і алгоритмів поведінки. Фактично, це механізм соціалізації особистості, протилежним до якого є *відособлення* – механізм індивідуалізації особистості, відстоювання особистістю своєї природної та людської сутності. На рівні поведінки ідентифікація виявляється через *наслідування* – свідоме чи неусвідомлюване відтворення моделей поведінки, досвіду значущих інших людей, а також через *емпатію* – емоційне переживання через почуттєву ідентифікацію себе з іншим.

Самопрезентація як інтегральний соціально-психологічний механізм розвитку особистості в когнітивно-афективній сфері є процесом цілеспрямованого або стихійного, усвідомлюваного або несвідомого формування певного образу власної особистості в очах оточуючих через посередництво пред'явлення їм автентичних чи неавтентичних якостей і особливостей ролівої поведінки, які суб'єктивно оцінюються нею як значущі.

У *когнітивно-регулятивній сфері особистісного розвитку* йдеться, на нашу думку, про такі соціально-психологічні механізми розвитку особистості, як самомоніторинг і самоверифікація.

Самомоніторинг – процес самоконтролю над враженням, яке особистість справляє на оточуючих. У контексті підходу М. Снайдера [27], це – здатність особистості адекватно контролювати враження на оточуючих, вносячи корективи за необхідності, залежно від реальних чи уявних оцінок інших людей і, відповідно, рефлексивного схвалення (несхвалення). Самомоніторинг здійснюється також на основі передбачення уявного враження в майбутньому і залежить від загального сприйняття дійсності – базальної довіри чи недовіри до світу (Е. Еріксон) [26].

Висока відповідність між бажаною та реальною самопрезентацією потребує встановлення зворотного зв'язку, рефлексії, соціальної перцепції з метою фіксації розходжень у спостереженні за реакціями оточуючих, гнучкості, здатності до перетворень, трансформацій. Водночас важливим є збереження цілісності, стрижня, прагнення не бути «хамелеоном».

Самоверифікація – встановлення зворотного зв'язку з оточуючими людьми з метою уточнення адекватності Я-концепції. Формами самоверифікації є вибіркове ставлення до підтверджуючої інформації; вибірккові стосунки лише з тими людьми, що підтверджують адекватність Я-концепції, поведінка, спрямована на підтвердження чи відхилення адекватності Я-концепції, зворотний зв'язок з іншими людьми.

Фіксація можливих розходжень реакцій оточуючих з Я-образом, що презентується, може переінтерпретуватися через дискредитацію ролівих приписів, зниження суб'єктивного значення взятих на себе зобов'язань і т.п., спрямованих на трансформацію сформованого негативного враження на позитивне. Тобто несприятливий особистісний розвиток зумовлений викривленням зворотного зв'язку через когнітивний дисонанс, нездатність відхилення інформації про неадекватність Я-концепції, що формує деструктивні психологічні механізми захисту, тенденцію підтримки самозадоволеності, збереження позитивного самоставлення через атрибуцію, екстернальний локус контролю тощо.

Самоатрибуція як соціально-психологічний механізм особистісного розвитку полягає в тому, що в процесі пояснення внутрішніх станів людина покладається на власні оцінні судження або на зовнішню поведінку чи обставини, в яких вона скоювалася. Стиль атрибутування пов'язують з покладанням відповідальності на себе чи інших людей, тобто з локусом контролю. При цьому, за дослідженнями Л. Фестінгера [24], можливим є підвищення мотивації виконання (*ефект самовитравдання*) в разі мінімальної винагороди і відсутності тиску. Отже, ініціюючи відповідну поведінку, що потребує розвитку, можна формувати відповідні інтенції.

Самоатрибуцію може змінити *механізм самоаналізу (самоогляд і самоінвентаризація)* через наявність позитивного самоставлення, усвідомлення позитивних ресурсів і можливостей їх актуалізації, укріплення віри у власну цілісність і позитивний потенціал, укріплення відчуттів про свободу вчинків, самозаохочення, самоконтроль тощо.

У *ціннісно-смысловій сфері особистісного розвитку* йдеться про найвищий, *смыслоутворюючий* його *рівень*, на якому відбувається розширення смислів життєдіяльності особистості, розвиток й

самовдосконалення, самопроектування себе на основі сутнісного самопокладання, самовизначення, самовираження та самореалізації [3; 10; 13; 21; 22].

Як зазначає Л.М. Мітіна [16], розвиток – неперервний процес *самопроектування* особистості (самовизначення, самовираження та самореалізації). *Самопроектування* передбачає діяльність цілепокладання в контексті професійного та особистісного розвитку, відповідно до уявлень особистості про смисл її професійної діяльності та життєдіяльності загалом [22].

Механізм *сутнісного самопокладання*, на думку В.О. Татенка, реалізується на основі утвердження особистістю себе як такої, що досягла певного рівня розвитку і, водночас, прагнення подальшого розвитку, складання відповідної життєвої програми [21, 23].

Самовизначення зумовлено виникненням суперечностей різного роду, усвідомленням необхідності перетворення свого внутрішнього світу, необхідності змін у діяльності, усвідомленням своїх потенційних можливостей, перспектив особистісного і професійного зростання, пошуком нових можливостей самоздійснення у діяльності.

Самовираження відбувається через подолання однобічності професійного й особистісного розвитку, постійне експериментування, яке розуміється як пошук, творчість, можливість вибору, перебудування своєї діяльності на предмет практичного перетворення, розробку нових, творчих розв'язків складних проблем, які не мають стандартних варіантів розв'язків [21].

Самоактуалізація при цьому розглядається в двох площинах [3]: по-перше, як *особистісна самоактуалізація дорослої людини у певних видах діяльності, насамперед, професійній*, а, по-друге, як *реалізація у процесі особистісного розвитку соціально значущих цілей*.

На цьому рівні йдеться про *часткові механізми*, які, на думку Л.І. Анциферової [2], забезпечують для дорослої людини можливість самостійного структурування та організації власного діяльнісного способу існування, самостійного створення психологічних прийомів й засобів оптимальної реалізації свого діяльнісного існування. Зокрема, у дорослої людини існує широка часова перспектива все більш відділених цілей, існує ідеал, якого вона хоче досягти. Досягнення цього ідеалу потребує значних зусиль, попереднього вирішення численних завдань, що може призвести до утруднень в утриманні часової перспективи, втраті віри в можливість досягнення мети. Одним із психологічних прийомів утримання такої перспективи є *прийом «перекидання»* перспективних ліній на теперішній час, бачення в актуальних наявних ситуаціях елементів, блоків віддаленого ідеалу.

Інший *механізм оптимального структурування особистістю своєї життєдіяльності* полягає в правильній побудові системи тих цілей, які виступають у якості ступенів досягнення ідеалу. Якщо ці цілі розташовані в один ієрархічний ряд, так, що досягнення наступної визначається попередньою, блокування будь-якої з них зупинить поступальний рух до ідеалу і буде переживатися особистістю як неподолана перешкода, як життєвий крах. Отже, особистісна стратегія не повинна будуватися на моделі однолінійного детермінізму, вона повинна передбачати необхідність *створення певної системи взаємодоповнюючих і підкріплюючих одна одну проміжних цілей*.

Ще один *механізм* пов'язаний з необхідністю особистості вийти за свої межі, піднятися над собою. Цей механізм можна виявити насамперед як пошук і залучення особистістю інших мотивів, які б посилювали, доповнювали або повністю заступали дію мотиву, який «згас», як зусилля індивіда вписати своє заняття в ширшу систему соціальних відносин, і тим самим підшукати новий її смисл, знайти нові спонукання в універсальності своїх суспільних стосунків. У цій здатності людини доволіно створювати нові системи мотивів містяться джерела активних внутрішніх начал особистості.

Наступним *механізмом є рефлексивне відчуження негативного смислу* (Б.В. Зейгарнік [11]), в основі дії якого лежить особливе переживання як активна діяльність (проживання) із породження нових життєвих смислів. Залучення додаткових смислів відбувається за рахунок розширення усвідомлення та виявлення нових контекстів діяльності.

У результаті відбувається те, що отримало назву *механізму смислового зв'язування*, коли встановлюється внутрішній зв'язок з ціннісною сферою особистості, а нейтральний до цього зміст перетворюється на емоційно заряджений. Результатом цієї роботи буде виникнення нових інтенцій і гармонізація внутрішнього світу особистості.

Зустрічаючись в реалізації власної активності з соціальним середовищем, людина створює із об'єктів (матеріальних або ідеальних) особливі засоби-знаки, які допомагають їй реалізувати свою активність. Ці засоби перетворюються на психічні структури свідомості, розвиваючи та змінюючи останні. Так відбувається поєднання сутнісних *механізмів розвитку* з рухом особистості в соціумі. [13, 99–100]. При цьому одним з прийомів, що забезпечує рух особистості вперед, є процес *«вклинювання»* в домінуючу на даний момент діяльність (таку, що реально виконується і займає центральне місце в функціонуванні та розвитку особистості) діяльності, які можна назвати субдомінантними. Таке спливання в пам'яті, вклинювання в свідомість дій, переживань, ситуацій, умов, особистісних станів, характерних для субдомінантних діяльності, – важлива умова інтеграції особистості, функціонального взаємозв'язку різних способів її динамічного існування.

Також можна говорити про *механізм випереджального перенесення*, коли особистість екстраполює на майбутні ситуації та стосовно можливих діяльності ті чи інші результати домінуючої діяльності. У зв'язку з цим Л.І. Анциферова [2] вказує на те, що втрата чи навіть передбачення втрати великих життєвих

цілей, якими жила людина, скорочення її часової перспективи, втрата свого реального майбутнього буде деструктивно впливати на розвиток особистості. Чим більш широкими й такими, що йдуть у віддалене майбутнє, цілями живе особистість, тим досконалішими будуть психологічні механізми її розвитку.

Важливим механізмом є також *суб'єктна активність як механізм збереження самототожності особистості*, розширення, поглиблення та збагачення наступності, субстанціональної основи розвитку. Здійснюється, *по-перше*, через здатність утримувати, зберігати весь позитивний зміст своєї історії, акумулювати результати розвитку; *по-друге*, – здатність актуалізувати потенційний зміст своєї свідомості, включати його в актуальні зв'язки, бути сензитивною до непередбачуваних, випадкових, таких, що стихійно виникли, результатів минулої діяльності; *по-третє* – здатність створювати дещо нове і в світі, і в собі, розширяючи при цьому сферу потенційного [10; 21].

У разі конструктивної дії вказаних механізмів можна говорити про прогрес в особистісному розвитку. Можливий, на жаль, і регрес в особистісному розвитку дорослої особистості, який, зокрема, виявляється у неавтентичності самопрезентації, формуванні системи стійких психологічних захистів та ін. [7].

ВИСНОВКИ

Особистісний розвиток дорослої людини відбувається через саморозвиток, самовиховання, самоформування у когнітивно-афективній, конативно-регулятивній та ціннісно-смысловій сферах, у кожній з яких діють специфічні соціально-психологічні механізми.

Урахування цих механізмів у процесі психологічного супроводу особистісного розвитку дорослої людини дозволить забезпечити соціально-психологічні умови гармонійного розвитку особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. Методологические проблемы психологии / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991– 299 [2] с.
2. Анцыферова Л.И. О динамическом подходе к изучению личности / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. –1981. – Т. 2. – №2. – С. 8–17.
3. Анцыферова Л.И. Психология формирования и развития личности / Л.И. Анцыферова // Психология личности в трудах современных психологов. – СПб. : Питер, 2002. – С. 207–212.
4. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб. : Питер, 2000.
5. Белинская Е.П. Социальная психология личности : учеб. пособие / Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 301 с.
6. Бодалев А.А. Акме-эффект личностного осуществления в процессе социализации и индивидуализации взрослого человека / А.А. Бодалев // Мир психологии. – 1998. – №1. – С. 59–65.
7. Бондарчук О.И. Социально-психологические основы личностного развития руководителей заочно-освітніх навчальних закладів у професійній діяльності : монографія / Олена Іванівна Бондарчук. – К. : Наук. світ, 2008. – 318 с.
8. Братусь Б.С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте / Б.С. Братусь // Вестник Московского университета. – Психология. – 1980. – №2. – С. 3–13.
9. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке / А.В. Брушлинский // Сознание личности в кризисном обществе / под ред. К.А. Абульхановой-Славской, А.В. Брушлинского, М.И. Воловиковой. – М. : Ин-т психологии РАН, 1995. – С. 28–42.
10. Волянюк Н.Ю. Феноменология субъектной активности / Н.Ю. Волянюк // Социальная психология. – №3(5). – 2004. – С. 97–109.
11. Зейгарник Б.В. Саморегуляция в норме и патологии / Б.В. Зейгарник [и др.] // Психологический журнал. – 1989. – №2. – С. 122–132.
12. Карамушка Л.М. Психология освітнього менеджменту : навч. посібник / Л.М. Карамушка. – К. : Либідь, 2004. – 424 с.
13. Келли Дж. Теория личности. Психология личностных конструктов / Дж. Келли ; пер. с англ. и науч. ред. А.А. Алексеева. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
14. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко. – К. : Из-во ООО «КММ», 2006. – 240 с.
15. Максименко С.Д. Переживания как психологический механизм развития личности / С.Д. Максименко // Педагогический процесс: теория и практика : зб. наук. праць. – К. : ЕКМО, 2005. – Вып. 3. – С. 343–361.
16. Мид М. Культура и мир детства : избр. произведения / М. Мид ; пер. с англ. Ю.А. Алексеева. – М. : Наука, 1988. – 432 с.
17. Митина Л.М. Психология конкурентоспособной личности / Л.М. Митина. – М. : МПСИ, 2002. – 400 с.
18. Москаленко В.В. Социализация личности / В.В. Москаленко. – К. : Высш. шк., 1986. – 200 с.
19. Мудрик А.В. Социализация человека. Социальная педагогика : учеб. пособие / А.В. Мудрик. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Академия, 2006. – 304 с. – (Высшее профессиональное образование).
20. Петровская Л.А. К вопросу о своеобразии социализации взрослого / Л.А. Петровская // Мир психологии. – 1999. – №2. – С. 29–32.
21. Социальная психология в современном мире / под. ред. Г.М. Андреевой, А.И. Донцова. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 335 с.
22. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении / В.А. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
23. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
24. Ткаченко О.М. Принципы и категории психологии : монографія / О.М. Ткаченко. – К. : Вища школа, 1978. – 193 с.
25. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер ; пер. с англ. А. Анистратенко, И. Знаешевой. – СПб. : Ювента, 1999. – 317 с.
26. Фонарев А.Р. Формы становления личности в процессе ее профессионализации / А.Р. Фонарев // Вопросы психологии. – 1997. – № 2. – С. 88–94.
27. Фрейдджер Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейдджер, Джеймс Фейдимен ; пер. с англ. Е. Будаговой, М. Васильевой, В. Кучерявкина [и др.]. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 704 с. – (Большая университетская библиотека).
28. Янчук В.А. Введение в современную социальную психологию / В.А. Янчук. – Мн. : АСАР, 2005. – 768 с.
29. Brim, O.G. Socialization after childhood / [eds. O.G. Brim, S. Wheeler]. – N.Y. : Wiley, 1996. – 116 p.
30. Dumont, K. A citation analysis of Henri Tajfel's work on intergroup relations / K. Dumont, J. Louw // International Journal of Psychology. – 2009. – Vol. 44 – P. 46–59.